

Mariusz Horanin

Sieć leprozoriów w państwie zakonnym w Prusach

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 2, 133-155

2005

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Mariusz Horanin

Sieć leprozoriów w państwie zakonnym w Prusach

W historiografii poświęconej instytucjonalnej opiece nad trędowatymi w państwie zakonnym w Prusach brakuje opracowania wielu podstawowych zagadnień dotyczących tego zjawiska. Problem szpitali dla trędowatych omawiany był bowiem zawsze na marginesie tematu szpitalnictwa w Prusach, którego dzieje *de facto* również wymagają systematycznego opracowania. Do tej pory nie została ustalona dokładna liczba leprozoriów poświadczonych źródłowo, działających na tym obszarze w okresie średniowiecza. Poza listą szpitali dla trędowatych, zestawioną na początku XX w. przez Josepha Rinka¹, niespełniającą jednak wymogów pracy naukowej, nie podjęto w późniejszym okresie próby kompleksowej weryfikacji, w jakich miejscowościach mogły istnieć placówki szpitalne dla trędowatych. Christian Probst zajmował się wyłącznie działalnością szpitalniczą Zakonu Krzyżackiego, wprowadził zaledwie kilka nowych ustaleń odnośnie instytucjonalnej opieki nad trędowatymi w Prusach, sprawowanej zwłaszcza nad chorymi braćmi zakonnymi². Natomiast prace Maksymiliana Grzegorza stanowią swego rodzaju uzupełnienie do monografii Ch. Probsta i korygują w kilku punktach jego ustalenia co do ogólnej liczby szpitali w Prusach³.

Podstawowym postulatem badawczym niniejszego artykułu jest dokładne ustalenie liczby leprozoriów, dla których istnieją zachowane przekazy źródłowe. W tym celu przeprowadzona została szczegółowa kwerenda materiału źródłowego, pozwalająca gruntownie zweryfikować wyniki wcześniejszych badań. W prezentowanym studium przedstawiona zostanie analiza chronologiczna i terytorialna wykształconej na terytorium Prus Krzyżackich sieci szpitali dla trędowatych, a także omówione będą kwestie dotyczące terminologii źródłowej.

Materiał źródłowy do badania zjawiska trądu i leprozoriów w Prusach, jak i na innych obszarach średniowiecznej Europy, składa się z nielicznych dokumentów, zawierających często zupełnie przypadkowe informacje. Najczęściej są to jedynie wzmianki o wezwaniu jednocześnie dla szpitala i kaplicy przyszpitalnej, na podstawie których trzeba rozstrzygnąć, czy w danym przypadku może chodzić o leprozorium, czy szpital ogólny. Ponadto informacje rozproszone są właściwie po całym materiale źródłowym, co wymaga zakrojonej na szeroką skalę szczegółowej kwerendy we wszystkich edycjach źródłowych. Stąd przy ustalaniu sieci leprozoriów w Prusach zostały wykorzystane źródła pisane o proveniencji miejskiej, a także pochodzące z kancelarii biskupich oraz władz Zakonu Krzyżackiego.

1 J. Rink, *Die christliche Liebestätigkeit im Ordenslande Preußen bis 1525*, Freiburg 1911, ss. 86–89.

2 Ch. Probst, *Der Deutsche Orden und sein Medizinalwesen in Preussen* (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens), Bd. 29, Bad Godesberg 1969.

3 M. Grzegorz, *Szpitalnictwo w państwie krzyżackim w Prusach*, Archiwum Historii Medycyny, 1974, t. 37, ss. 129–148; idem, *Rola szpitalnictwa w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach w XIII–XV w.*, w: *Wkład starożytności, średniowiecza i renesansu w rozwój nauk medycznych*, Toruń 1983, ss. 55–64.

Pierwszym kryterium, służącym do uznania szpitala za leprozorium i w rezultacie sporządzenia listy leprozoriów dla obszaru państwa zakonnego w Prusach, były terminy źródłowe określające pensjonariuszy szpitalnych. Należy uznać, że jednoznacznie wzmiankowani są w dokumentach trędowaci, gdy występują określenia łac. *leprosus* lub *infectus* albo niem. *aussätzig*. W takich przypadkach mamy bez wątplenia do czynienia z leprozoriami. Bardziej skomplikowana jest sytuacja z niem. terminem *sieche*, gdyż może oznaczać zarówno osobę niedołązną, słabą, chorą, jak również trędowatą⁴. Podobnie jest z określeniem łac. *infirmus*⁵. W tym wypadku niezbędne jest zbadanie znaczenia wymienionych terminów, wynikającego z kontekstu, w jakim one występują. Jako przykład posłużyć może dokument z 1394 r. o przekształceniu gdańskiego przytułku *Elendenhofe* w szpital pod wezwaniem św. Elżbiety⁶. Mieszkańcy tej placówki, przeznaczonej do opieki nad biednymi i pielgrzymami, określani są w dokumencie jako „die armen ellenden siechen”, „die ellenden kranken”, „die armen ellenden und kranken menschen” lub „die armen”, przy czym przytoczone terminy używane są w tekście wymienne⁷. Natomiast sam szpital św. Elżbiety jest nazywany „das spitale”, „das hove” lub „das siechhuese”. Termin *sieche* występuje więc w tym przypadku na oznaczenie osoby słabej, biednej, wymagającej opieki. Stąd też same terminy źródłowe „sieche” dla pensjonariuszy oraz „siechhaus” dla szpitala nie są w żaden sposób dowodem, że w konkretnym przypadku chodzi właśnie o leprozorium.

W takiej sytuacji z pomocą przychodzi jednoczesna analiza terminów określających pensjonariuszy szpitalnych oraz patrociniów używanych dla szpitali, a także uwzględnienie ich lokalizacji przestrzennej. Nazwa patrona szpitala odnosiła się równocześnie do kaplicy lub kościoła przyszpitalnego, a także do samej placówki szpitalnej, które tworzyły razem jedną wspólnotę instytucjonalną. Stąd też często możliwa jest identyfikacja szpitala jako leprozorium jedynie dzięki wzmiance o istnieniu przy nim kościoła lub kaplicy. Ostatecznie po zbadaniu materiału źródłowego okazało się, że wszystkie szpitale św. Jerzego w Prusach, dla których zachowały się liczniejsze wzmianki i możliwe jest także ustalenie składu ich mieszkańców, sprawowały opiekę nad trędowatymi. Są to szpitale św. Jerzego w następujących miejscowościach: Bartoszyce, Chełmno, Chełmża, Elbląg, Gdańsk, Królewiec, Orneta oraz Toruń. Nie ma tutaj ani jednego wyjątku od tej prawidłowości, dlatego też można postawić tezę, że także inne szpitale św. Jerzego w Prusach, dla których poświadczono źródłowo jest tylko wezwanie, a brak jest bliższych informacji o pensjonariuszach, były zapewne także leprozoriami w średniowieczu.

Ze studiów przeprowadzonych dla kilku innych regionów obszaru Hanzy wynika, że św. Jerzy był również najpopularniejszym patronem tamtejszych leprozoriów. Najstarsze leprozoria na północ od Łaby zostały założone w Hamburgu i Lubece (pierwsze wzmianki źródłowe odpowiednio w 1220 i 1260 r.) i nosiły wezwanie św. Jerzego. Wiele szpitali dla trędowatych z obszaru hanzeatyckiego wzorowało się w późniejszym okresie na tych placówkach w zakresie organizacji i regulacji wewnętrznych, przejmując także imię patrona⁸. W regionie Szlezwika-Holsztynu istnia-

4 J. i W. Grimm, *Deutsches Wörterbuch*, Bd. 16, Leipzig 1905, ss. 837–843.

5 *Słownik łacińsko-polski*, pod red. M. Plezi, t. 3, Warszawa 1969, s. 147.

6 P. Simson, *Geschichte der Stadt Danzig*, Bd. 4: *Urkunden bis 1626*, Danzig 1916, nr 109.

7 M. Sadowski, *Powstanie i rozwój szpitala św. Elżbiety w zamierzeniach zakonu krzyżackiego na przełomie XIV i XV w.*, *Folia Historica Cracoviensia*, 1999, Vol. 6. Autor opisuje szpital św. Elżbiety jako placówkę przeznaczoną dla wspierania biednych, przede wszystkim pielgrzymów i podróżnych, co zresztą jest jednoznacznie już określone we wspomnianym powyżej dokumencie: „Is ist ein gut werk und eine gutige togend und ist eine von den sechs werken der barmherzikeit, pilgeryn gerne czu herbergen, und die togent wirt so vil me lobelicher und vordienlicher, so man sie czu gotis dienste me wendet, das ouch denne groslicher geschiet, wenn man die armen ellenden siechen, die nicht eigens hie yn desir jamerkeit behalden, geherberget, gelabet, getrost und czu raste gebracht werden”.

8 E. Meinert, *Die Hospitäler Holsteins im Mittelalter*, Neumünster 1997, ss. 24–27.

ło w okresie średniowiecza dziesięć szpitali dla trędowatych, których patronem był zawsze św. Jerzy⁹. Na obszarze dzisiejszego landu Meklemburgia-Pomorze Przednie zostało założonych łącznie pięćdziesiąt siedem leprozoriów i wszystkie bez wyjątku nosiły wezwanie św. Jerzego¹⁰. Z kolei z regionu Berlina i Brandenburgii poświadczonych źródłowo mamy trzydzieści pięć leprozoriów, z czego dwadzieścia pięć poświęconych zostało św. Jerzemu¹¹. Dowodzi to ogromnej popularności kultu tego właśnie świętego na obszarze hanzeatyckim, dlatego też nie jest przypadkowe, że w Prusach mógł on uzyskać także duże uznanie jako patron leprozoriów.

Drugim po św. Jerzym, sporadycznie występującym wezwaniem, było wezwanie Bożego Ciała, które nosiły tylko trzy poświadczone źródłowo leprozoria. Poza Gdańskiem szpitale dla trędowatych pod tym wezwaniem, znajdujemy w Ostródzie oraz w Elblągu, gdzie po pożarze kościoła przy leprozorium św. Jerzego doszło stopniowo do zmiany wezwania. Tym samym w Prusach występowały tylko dwa patrocinia, które nadawano szpitalom dla trędowatych. Dla kilku leprozoriów patron pozostaje nieznany.

Szczególne znaczenie przy ustaleniu sieci leprozoriów w państwie zakonnym w Prusach miała księga rachunkowa z lat 1399–1409 *Das Marienburger Tresslerbuch*, prowadzona przez skarbnika zakonnego w Malborku¹². Znajdują się w niej m.in. zapisy donacji dla szpitali dokonywanych przez wielkiego mistrza podczas jego podróży po Prusach. Poszczególne wydatki z kasy zakonnej były odnotowywane w formie skrótowej, charakterystycznej dla średniowiecznych ksiąg rachunkowych. Mianowicie zapisywano tutaj przy nazwach miejscowości, w których wielki mistrz przebywał w danym dniu, wysokość wydanej sumy i jej ogólne przeznaczenie, np. „Lauenburg, ibidem 4 sch of die tofel zu sinte Jorgen”¹³. Szpitale były określane tu więc według wezwania, dzięki któremu można zidentyfikować, o czym była mowa powyżej, daną placówkę szpitalną jako leprozorium. Przytoczona wyżej wzmianka o donacji dla św. Jerzego w Lęborku jest jedynym potwierdzeniem źródłowym, jakie w ogóle posiadamy dla tego leprozorium. Dzięki wzmiankom zawartym w tej księdze możliwe było potwierdzenie istnienia także dalszych szpitali dla trędowatych, dla których nie zachowały się żadne inne poświadczenia źródłowe oprócz zapisów w malborskiej księdze rachunkowej. Ponadto znajdują się tutaj także informacje o donacjach dla leprozoriów, które były wzmiankowane już w dokumentach z wcześniejszego okresu, jak np. zapis z 1408 r. dla szpitala trędowatych św. Jerzego w Królewcu¹⁴, wspomnianego po raz pierwszy już w 1327 r.¹⁵ Wzmianki z tej księgi dostarczają w powyższym przypadku dodatkowych wiadomości o historii tej placówki, a także potwierdzają prawidłowość zastosowanej tutaj metody przy ustalaniu sieci szpitali dla trędowatych.

Przedstawiona poniżej lista leprozoriów dla państwa Zakonu Krzyżackiego w Prusach została zestawiona przede wszystkim na podstawie opublikowanego materiału źródłowego oraz częściowo w oparciu o wcześniejsze prace i następuje w porządku chronologicznym. Występujące w tabeli hasła służą skrótowemu przedstawieniu dziejów poszczególnych leprozoriów w okresie średniowiecza. W odniesieniu do szpitali w Toruniu, Elblągu, Chełmnie, Gdańsku oraz Królewcu, w związku

9 Ibidem, ss. 33–36 oraz 59–110.

10 <www.lepramuseum.de/klapper.htm>, J. Belker, *Dokumentation: Mittelalterlichen Leprosenhäuser im heutigen Mecklenburg-Vorpommern*, Die Klapper, Jg. 4, 1996.

11 <www.lepramuseum.de/klapper.htm>, J. Belker, *Dokumentation: Leprosorien in Brandenburg und Berlin*, Die Klapper, Jg. 6, 1998.

12 *Das Marienburger Tresslerbuch der Jahre 1399–1409* (dalej: MT), hrsg. v. E. Joachim, Königsberg 1896.

13 MT, s. 534.

14 MT, s. 490: „Ibidem 2 sc zu sinte Iorgen in Kunigsberc”.

15 *Urkundenbuch der Stadt Königsberg in Preussen* (dalej: USK), hrsg. v. H. Mendthal, Bd. 1: 1256–1400, nr 23.

z obszerniejszym materiałem źródłowym, liczba podanych informacji została ograniczona do niezbędnego w tej pracy minimum. W większości przypadków są to jednak w zasadzie jedyne zachowane wzmianki źródłowe o danych placówkach.

Listę leprozoriów zestawiono według następującego schematu:

1. miejscowość oraz wezwanie leprozorium;
 - a. pierwsza wzmianka źródłowa;
 - b. położenie leprozorium;
 - c. określenia źródłowe dla leprozorium i jego mieszkańców;
 - d. kaplica przy leprozorium.

1. Radzyń Chelmiński – Rheden: *św. Jerzy*

- a. 2 marca 1285: wspomnienie obecności trędowatych w przywileju miejskim dla Radzyna Chelmińskiego¹⁶; 2 marca 1285: przekazanie 8 łanów dla kościołów *św. Krzyża* i *św. Jerzego*¹⁷.
- b. 1285: poza miastem, przy wałach i drodze do miasta, wśród ogrodów różanych (Rosengarten) i pól¹⁸.
- c. 1285: *in vallo a leprosis*¹⁹, *sancti Georgii extra muros civitatis nostre Reden*²⁰, 1408: *sinte Jorgen*²¹.
- d. 1285: kościół *św. Jerzego* jest zarządzany przez plebana i wikariuszy z kościoła *św. Krzyża* na zamku²².

2. Dzierżoń – Christburg: wezwanie nieznane

- a. 1290: informacje o leprozorium w przywileju miejskim dla Dzierżonia.
- b. 1290: przy rzece Sirgun.
- c. 1290: *residencia leprosorium*²³.
- d. ----

3. Elbląg: Stare Miasto – Elbing: Altstadt: *św. Jerzy*; po pożarze kaplicy w 1400 r. i zbudowaniu nowego budynku sakralnego cały kompleks szpitalny zmienia stopniowo wezwanie na **Bożego Ciała**²⁴.

16 *Preussisches Urkundenbuch* (dalej: PU), Bd. 1, hrsg. v. A. Seraphim, Marburg 1909, nr 457. Wspomina się o trędowatych przy wałach podczas opisywania trasy, którą miała przebiegać droga do miasta.

17 PU, Bd. 1, nr 458. W tym dokumencie mistrz krajowy w Prusach Konrad von Thierberg w porozumieniu z rajcami Radzyna Chelmińskiego z nadanych wcześniej 100 łanów dla miasta przeznacza 8 łanów na uposażenie dla kościoła *św. Krzyża* na zamku i kościoła *św. Jerzego* poza murami miasta, ponieważ wcześniejsze uposażenie dla tych kościołów w wysokości 20 grzywien rocznego czynszu jest niewystarczające. Wspomniane tutaj 8 łanów ziemi znajduje się w pobliżu kościoła *św. Jerzego*. Z dokumentu wynika, że kościół *św. Jerzego* podlega plebanowi z kościoła *św. Krzyża* i zarządzany jest przez jego wikariuszy. Ponadto pleban otrzymuje dodatkowo ogród nazywany „Rosengarten”, wydzielony z ogrodów zamkowych położonych przy *św. Jerzym* oraz prawo do korzystania z lasów pod Radzynie Chelmińskim. Mimo braku informacji w tym dokumencie o trędowatych, można założyć, że ze względu na usytuowanie *św. Jerzego* przed miastem wśród ogrodów i poświadczenie w dokumencie z tego samego okresu obecności chorych na trąd poza miastem przy obwarowaniach miejskich, kościół *św. Jerzego* sprawował opiekę nad trędowatymi.

18 PU, Bd. 1, nr 457 i 458.

19 PU, Bd. 1, nr 457.

20 PU, Bd. 1 nr 458.

21 MT, s. 508. Donacja wielkiego mistrza z 1408 r. dla *św. Jerzy* w wysokości 1 szilinga.

22 Zob. przyp. 16.

23 PU, Bd. 1, nr 567.

24 W. Długokęcki, *Abriß der Geschichte der Spitäl- und des Spitalwesens von Elbing vom 13. bis 17. Jahrhundert*, w: *Tagungsberichte der historischen Kommission für Ost- und Westpreussische Landesforschung*, Bd. 13, Lüneburg 1999,

- a. 1295: *Euerhardus longus de damerouwe* płaci leprozorium św. Jerzego roczny czynsz w wysokości 2 grzywien²⁵.
- b. ok. 1316: przy ogrodzie *Tydemannusa de howarde*²⁶; 1335: przy działkach nazywanych ogrodami różanymi (*Rosengarten*) przeznaczonych pod budowę domów²⁷; 1356: przy wałach i położonych przy nich budach²⁸; 1381: przed bramą Targową (*Markttor*)²⁹; 1396: przy cegielniach³⁰.
- c. 1295: *sancto georrio apud leprosos*³¹; ok. 1308–1310: apud Sanctum Georrium³²; 1334: *que infecta est quam recepimus ad conuentum aliorum leprosorum; eiusdem curie infirmorum*³³; 1343: *ad curiam Sancti Georri*³⁴; 1382: *ad sinistris ad Sanctum Georium*³⁵; 1386: *sente Jurgen*³⁶; 1436: *kirche zcum heiligen Leichnam*³⁷; 1463: *den armen kranken zcum heiligen Leichnam*³⁸; 1481: *den armen siechen czum heiligen Leichnam*³⁹.
- d. 1339: wikary św. Jerzego *dominus Nicolaus* nadaje legat leprozorium św. Jerzego – zapewne istniała już w tym czasie kaplica⁴⁰; 1400: pożar kaplicy św. Jerzego, z którego miały ocaleć jedynie wroczecki z hostią; po tym wydarzeniu szpital staje się miejscem pielgrzymek; podjęto budowę nowego kościoła, który w 1402 r. w trakcie budowy został poświęcony i otrzymał listy odpustowe⁴¹.

4. Chełmno – Culm: św. Jerzy

- a. 1311: Adilheydis wdowa po kramarzu Ulmann z Królewca zapisuje w testamencie po pół wiarunka na szpital ogólny oraz trędowatych w Chełmnie⁴².

s. 322; M. Toeppen, *Elbinger Antiquitäten. Ein Beitrag zur Geschichte des städtischen Lebens im Mittelalter*, H. 2, Danzig 1872, ss. 153–155.

25 *Das älteste Zinsbuch der Altstadt Elbing 1295 bis etwa 1316* (dalej: Zinsbuch), hrsg. v. A. Semrau, w: *Elbinger Jahrbücher*, 1924, Bd. 4, s. 20, Bl. 21a.

26 Zinsbuch, s. 24, Bl. 2b.

27 *Codex diplomaticus Warmiensis* (dalej: CDW), Bd. 1, hrsg. v. C. P. Woelky, J. M. Saage, Mainz 1860, nr 273.

28 PU, Bd. 5, Lief. 1, hrsg. v. C. Konrad, Marburg 1969, nr 497, s. 278.

29 *Das Elbinger Stadtbuch* (dalej: ES), hrsg. v. H. W. Hoppe, Bd. 2: 1361–1418, Münster 1986, nr 1183.

30 CDW, Bd. 3, hrsg. v. C. P. Woelky, J. M. Saage, Braunsberg 1874, nr 312.

31 Zinsbuch, s. 19, Bl. 21a.

32 Zinsbuch, s. 20, Bl. 12b.

33 CDW, Bd. 1, nr 265. Dokument o przyjęciu Hermana, syna gdańskiego mieszczanina Alberta z Bremy, do leprozorium.

34 ES, Bd. 1: 1330–1360, Münster 1976, nr 685.

35 ES, Bd. 2, nr 1183.

36 CDW, Bd. 3, nr 197.

37 *Die Originalurkunden des Elbinger Stadtarchivs* (dalej: Originalurkunden), hrsg. v. E. Volckmann, Elbing 1875, nr 109a.

38 Originalurkunden, nr 133a.

39 Originalurkunden, nr 153a.

40 CDW, Bd. 1, nr 301.

41 *Johannis von Posilge, officialis von Pomesanien Chronick des Landes Preussen*, hrsg. v. E. Strehlke, w: *Scriptores rerum Prussicarum* (dalej: SRP), hrsg. v. T. Hirsch, M. Toeppen, E. Strehlke, Bd. 3, Leipzig 1870, s. 238; *Peter Himmelreichs Elbinger Chronick*, hrsg. v. M. Toeppen, Leipzig 1881; M. Toeppen, op. cit., ss. 153–154. Nowo zbudowany kościół otrzymał następujące listy odpustowe: w 1402 r. od bp. warmińskiego Heinricha IV, zwanego Heilsberg von Vogelsang, który także poświęcił budynek nowego kościoła, następnie abp Rygi Johann von Walenrode nadał list odpustowy, który w 1418 r. został potwierdzony przez jego następcę Johanna Ambundi, ostatni przywilej odpustowy wydany został w 1450 r. przez abp. Rygi Sylwestra Stodeweschera. Nie zachowały się dokumenty wspomnianych powyżej przywilejów odpustowych.

42 *Urkundenbuch des Bisthums Culm* (dalej: UBC), Bd. 1: 1243–1466, hrsg. v. C. P. Woelky, Danzig 1885, nr 168. Zapis na „hospitali in Culmine demidium fertonem” odnosi się zapewne do szpitala Świętego Ducha w Chełmnie, natomiast druga część legatu „leprosum dimidium fertonem” przeznaczona została dla wspólnoty trędowatych, która w dokumentach z późniejszego okresu występuje już jako leprozorium św. Jerzego. Na temat tego dokumentu – Ch. Probst, op. cit., s. 76.

- b. 1384: poza murami miasta, na południe od ogrodów nazywanych *schabernack*⁴³; 1384: przy winnicy⁴⁴; 1417: obok szopy Mattisa Czeycz⁴⁵; 1453: przed Bramą Grubieńską⁴⁶.
- c. 1311: *hospitali in Culmine demidium fertonem et leprosis dimidium fertonem*⁴⁷; 1360: *domus sancti Georgii, pauperum in eadem domo habitantium*⁴⁸; 1384: *hospital apud sanctum Georgium*⁴⁹; 1384: *die kranken czu sente Iorgen*⁵⁰; 1384: *ad melius providendis miseris leprosis inibi degenerantibus*⁵¹; 1390: *pauperes leproses in domo sancti Georgii*⁵²; 1396: *den sychen czu san-de Iorgin*⁵³; niedatowane: *domus sancti Georgii, ecclesie sancti Georgii*⁵⁴; niedatowane: *pauperum apud sanctum Georgium leprosarum seu debiliu*⁵⁵; niedatowane: *curia sancti Georgii*⁵⁶.
- d. 1355: pleban z Wundsdorf – *herr Pilgeryn* zapisuje czynsz w wysokości 10 grzywien dla swego bratanka, który jest przeznaczony na księdza; po jego śmierci ma zostać za ten czynsz zatrudniony wikary w św. Jerzym, stąd można przyjąć, że już w tym okresie przy leprozorium istniała kaplica⁵⁷.

5. Toruń: Stare Miasto – Thorn: Altstadt: św. Jerzy

- a. 1311: Adilheydis wdowa po kramarzu Ulmann z Królewca zapisuje w testamencie po pół wiardunka na szpital ogólny oraz trędowatych w Toruniu⁵⁸.
- b. 1414: przy ogrodach⁵⁹; 1416: przy wielkim ogrodzie winnym⁶⁰; 1430: poza murami miasta, przed bramą chełmińską⁶¹.

43 *Das Kulmer Gerichtsbuch 1330–1430: Liber memoriarum Colmensis civitatis* (dalej: KG), hrsg. v. C. A. Lückerath, F. Beninghoven, Köln–Böhlau 1999, nr 207.

44 UBC, Bd. 1, nr 366.

45 *Księga czynszów fary chełmińskiej (1435–1496)* (dalej: Księga czynszów), wyd. Z. H. Nowak, J. Tandecki, Toruń 1994, nr 30.

46 Księga czynszów, nr 281.

47 Zob. przyp. nr 41.

48 KG, nr 132 i 133.

49 KG, nr 207.

50 KG, nr 410.

51 KG, nr 207.

52 KG, nr 230.

53 KG, nr 258.

54 KG, nr 8.

55 KG, nr 106.

56 KG, nr 107.

57 KG, nr 257.

58 UBC, Bd. 1, nr 168. Podobnie jak w przypadku Chełmna zapis na „hospitali” odnosi się do istniejącego już od 1242 r. szpitala ogólnego pw. Świętego Ducha w Toruniu (na temat tej placówki szpitalnej zob. Ch. Probst, op. cit., ss. 40–45 oraz 83–86), a legat dla „leprosis” do wspólnoty trędowatych, która w następnych dokumentach nosi już wezwanie św. Jerzego. Na temat początków leprozorium św. Jerzego istniał do niedawna pogląd w historiografii (z nowszych prac przede wszystkim wspomniany już wcześniej artykuł G. Falkowskiego), że pierwszą wzmianką źródłową o tej placówce jest relacja w kronice Piotra z Dusburga, datowana na ok. 1263 r. – *Petri de Dusburg, Chronicon terrae Prussiae*, wyd. M. Toeppen, w: SRP, Bd. 1, Leipzig 1861, cap. 161, s. 126. Kronikarz opisuje uroczystość poświęcenia kaplicy szpitalnej, położonej poza obwarowaniami miejskimi: „capellam hospitalis infirmorum de Thorun extra muros sitam”. Konsekracji miał dokonać bp chełmiński Henryk. W następnym rozdziale kroniki Dusburga (cap. 162, s. 127) znajduje się informacja o spaleniu szpitala toruńskiego i zniszczeniach dokonanych przez Prusów w okolicach Torunia i ziemi chełmińskiej: „hospitali – extra muros – cremaverunt”. Dopiero T. Jasiński we wspomnianej już monografii *Przedmieścia średniowiecznego Torunia i Chełmna* (ss. 30–31) wykazał, że informacje zawarte w tej kronice dotyczą jednoznacznie kaplicy św. Wawrzyńca, która należała do toruńskiego szpitala Świętego Ducha.

59 *Liber scabinorum veteris civitatis Thorunensis 1363–1428* (dalej: Liber), wyd. K. Kaczmarczyk, Toruń 1936, TNT, Fontes 29, s. 179, nr 1065.

60 Liber, s. 213, nr 1258.

61 *Księga ławnicza Nowego Miasta Torunia (1387–1450)* (dalej: KNMT), wyd. K. Ciesielska, Warszawa–Poznań 1973, TNT, Fontes 63, s. 163, nr 1425.

- c. 1311: *Thorn: hospitali ibidem dimidium fertonem et leprosis dimidium fertonem*⁶²; 1340: *domui et ecclesie nostre s. Georii; pro necessitatibus indigenciis ac usu fructibus sepedicte domui ecclesie ac inhabitancium personarum*⁶³; 1350: *in der kirchen Sente Gorgen*⁶⁴; 1375: *das kompt dar von dem vorhengnisse Gotis, das der vorgeannte niclos Dreyzenscot in das sichus czien muste*⁶⁵; ok. 1390–1400: *des arme Knecht ist von vorhengnisse gotis mit sulchir zuche der Ussetzkeyt bevallen und geslagen, also das syne wonunge und gemeynschaft bie andern und mit anderen luten nicht entauk, und nicht wil sin geledin*⁶⁶; 1400: *qui morbo lepre perplexus est domino permittente*⁶⁷; 1426: *und hat sich mit syme elichen weibe entschicht bey lebendem leibe (–) in sichus*⁶⁸; 1435: *den armen sichen zu S. George*⁶⁹.
- d. 1340: donacja w wysokości 8 grzywien rocznego czynszu dla szpitala i kaplicy św. Jerzego, które są w trakcie budowy (*in structuris edificorum curie et ecclesie*); 8 wiardunków ma zostać wypłacone proboszczowi kaplicy na utrzymanie wikarego i wikarii⁷⁰; 1350: budowa kaplicy jest zakończona⁷¹; 1350: donacja Gertrudy von Allen w wysokości 15 grzywien rocznego czynszu na zatrudnienie księdza do odprawiania mszy przy ołtarzu Świętego Krzyża w kaplicy św. Jerzego⁷²; 1402: proboszcz św. Jerzego Johann Gurich będzie miał zbudowany dom⁷³; 1429: donacja braci Franczike i Cuncze Seitz w wysokości 1 grzywiny rocznego czynszu na wieczną lampę w kościele św. Jerzego⁷⁴.

6. Królewiec – Königsberg: św. Jerzy

- a. 1327: informacja o św. Jerzym w przywileju miejskim dla Knipawy – Królewiec⁷⁵; 1329: wielki mistrz przekazuje Radzie miejskiej plac męczennika św. Jerzego założony dla wspomnienia trędowatych z diecezji sambijskiej⁷⁶.
- b. 1327: poza miastem przy drodze⁷⁷; 1329: *area sancti Georgii martiris* znajdował się pod miastem przy granicy w części diecezji warmińskiej⁷⁸.

62 Zob. przyp. nr 57.

63 PU, Bd. 3, Lief. 1, hrsg. v. M. Hein, Königsberg 1944, nr 325.

64 UBC, Bd. 1, nr 295.

65 Liber, s. 241, nr 1375. Jest to opis przyjęcia trędowatego do leprozorium.

66 Archiwum Państwowe w Toruniu (dalej: APT), Kat. I, nr 500. Rada miasta Chełmna prosi Radę miasta Torunia o przyjęcie do leprozorium chorego na trąd.

67 APT, Kat. I, nr 502. Rada miasta Chełmna prosi Radę miasta Torunia o przyjęcie do leprozorium chorego na trąd Konrada Halle.

68 Liber, s. 379, nr 1948. Opis rozdzielania małżonków i skierowanie chorego na trąd do leprozorium.

69 *Thorner Denkwürdigkeiten von 1345–1547* (dalej: TD), hrsg. v. A. Voigt, Thorn 1904, s. 61, p. 77.

70 PU, Bd. 3, Lief. 1, nr 325. „Reliquos vero novem fertones octo marcarum predictarum presbitero supplenti vicem vicarii et locum capellani preposito debite obedienti horas canonicas ac divina misteria modo et tempore debito peragenti et loco scelaris amministracionibus in ecclesia suffraganti in prehabitis terminis annis singulis tribuendos”.

71 TD, s. 6, p. 23.

72 UBC, Bd. 1, nr 295.

73 TD, s. 29, p. 56 d.

74 KNMT, s. 147, nr 1346.

75 USK, Bd. 1, nr 23.

76 *Urkundenbuch des Bisthums Samland* (dalej: UBS), hrsg. v. C. P. Woelky, H. Mendthal, Leipzig 1891, nr 263. Wspomniany w dokumencie plac św. Jerzego („aream Sancti Georgii martiris”) odnosi się do leprozorium św. Jerzego, wspomnianego w 1327 r., lub jest ewentualnie nową lokacją tej placówki, o czym może świadczyć stosunkowo obszerny opis motywów dokonania tej fundacji: w późniejszych dokumentach nie ma mowy o dwóch leprozoriach św. Jerzego w Królewc.

77 USK, Bd. 1, nr 23.

78 UBS, nr 263.

- c. 1327: *ad Sanctum Georgium, de Sancto Georgio pauperum infirmorum*⁷⁹; 1329: *egeni et exclusi a communione hominum leprosi territori et dyocesi Sambiensis; ipsi a deo et natura percussi specialiter; pauperes leproses*⁸⁰; 1333: *apud sanctum Georgium (–) in curia leprosorum; ad usum totaliter leprosorum*⁸¹; 1336: *infirmis ibidem existentibus*⁸².
- d. 1333: Rada Starego Miasta Królewca ufundowała wieczną lampę w kaplicy leprozorium św. Jerzego⁸³; 1336: rycerstwo zagraniczne ufundowało w kaplicy św. Jerzego ołtarz na cześć Maryi Panny i św. Jerzego⁸⁴; 1359: wikary św. Jerzego Nicolaus von Saleveld rezygnuje z wikariatu i zostaje przeniesiony do kościoła parafialnego w Herrendorf⁸⁵; 1417: przywilej odpustowy kardynałów na soborze w Konstancji dla szpitala św. Jerzego i związanej z nim kaplicy mariackiej⁸⁶.

7. Chelmża – Culmsee: św. Jerzy

- a. 1348: biskup chełmiński Otto nadaje 1 łan kapitule chełmińskiej dla kaplicy św. Jerzego w Chelmży na użytek trędowatych i utrzymanie wikarego.
- b. 1348: poza murami miasta.
- c. 1348: *capella sancti Georgii (–) fundata et constructa in usum et sustentacionem miserabilium personarum, videlicet duarum leprosarum; ipsis leprosis*.
- d. 1348: kaplica pod patronatem biskupa chełmińskiego, wikary otrzymuje potrzebne rzeczy i 1 grzywnę na kwartał od kanoników chełmińskich oraz mieszka z nimi⁸⁷.

8. Wikrowo – Wickerau: wezwanie nieznane

- a. 1348: wzmianka o kompleksie szpitalnym z kaplicą dla trędowatych braci zakonnych.
- b. 1348: leprozorium znajdowało się przy folwarku Wikrowo w komturstwie elbląskim.
- c. 1348: *nec a divo Casimiro praedium Wickeraw nomine exprimi potuit, cum tum temporis in verum natura non extitit, sed tantum monumenta veteris aedificii et sacelli, quo leprosi crucigeri olim detinebantur, et pastus equorum ibidem fuerit*⁸⁸; *der denne von gotis vorhenckniss gebrechlich wart, das wir in musten in die Wickerau senden*⁸⁹.
- d. 1348: wspomnienie kapliczki (*sacellum*) przy leprozorium⁹⁰.

9. Zalewo – Saalfeld: wezwanie nieznane

- a. 1348: fundacja kaplicy przez Wilhelma, mieszczanina.

79 USK, Bd. 1, nr 23.

80 UBS, nr 263.

81 UBS, nr 278.

82 UBS, nr 295.

83 UBS, nr 278.

84 UBS, nr 295.

85 PU, Bd. 5, Lief. 2, hrsg. v. K. Conrad, Marburg 1973, nr 711.

86 *Regesta historico-diplomatica Ordinis SS. Mariae Theutonicorum: 1198–1525* (dalej: Regesta), bearb. v. E. Joachim, W. Hubatsch, Bd. 2: *Regesta privilegiorum Ordinis SS. Mariae Theutonicorum, Regesten der Pergamenturkunden aus der Zeit des Deutschen Ordens*, Göttingen 1948, nr 1883, s. 217.

87 UBC, Bd. 1, nr 290.

88 Ch. Probst, op. cit., s. 146. Wzmianka o tym leprozorium znajduje się w dokumencie z roku 1348 dotyczącym zawarcia umowy między Zakonem a miastem Elblągiem w sprawie budowy wałów wzdłuż rzeki Nogat. Autor nie podaje sygnatury archiwalnej tego dokumentu.

89 Ch. Probst, op. cit., ss. 144–145 i 147. Jest to opis zachorowania brata zakonnego Lange Nickela z konwentu z Królewca, który został przewieziony do konwentu w Elblągu, a następnie do Wikrowa. Autor powołuje się na dokument z Ordensbriefarchiv o sygnaturze OBA 9626.

90 Zob. przyp. 87.

- b. 1348: pod miastem.
- c. 1348: *ad capellam seu oratorium in Salvet in foribus ibidem pro infirmis construendum*.
- d. 1348: kaplica przyszpitalna podlega kościołowi parafialnemu w Zalewie, którego pleban odprawia w niej msze⁹¹.

10. Gdańsk: Stare Miasto – Danzig: Altstadt: św. Jerzy

- a. 1355: wspomnienie św. Jerzego przy okazji fundacji kuźni miedzi⁹².
- b. 1355: położony przy Jaszczurzych Dołach (*Mühlgraben*): nazwa kanału Raduni w pobliżu kuźni miedzi, ulica przy której się znajdował, była nazywana w XV w. ulicą św. Jerzego⁹³; 1394: naprzeciwko szpitala św. Elżbiety⁹⁴.
- c. 1357: *hospitala sancti Georgii, ecclesia sancti Georgii, curia sancti Georgii*⁹⁵; 1432: *hospitale sunt Jorgen; das frow, Lorentz Hochenwaldes euwirs mitburgers abgescheidenen husfrow; sie von swacheit und ires liebes unmechtheit*⁹⁶; 1464: *ecclesiam sancti Georgii martiris (–) ab eandem ecclesiam ab olym pertinentibus et quemadmodum prebendarii et leprosi*⁹⁷.
- d. 1357: informacja o kaplicy św. Jerzego⁹⁸.

11. Kętrzyn – Rastenburg: św. Jerzy

- a. 1359: rozpoczęcie budowy św. Jerzego⁹⁹.
- b. 1359: poza miastem, przy murach miejskich¹⁰⁰.
- c. 1409: *sinte Jorgen*¹⁰¹; 1518: *Sant Jorgens Kapelle*¹⁰².
- d. 1359: budowa kaplicy św. Jerzego¹⁰³.

91 PU, Bd. 4, hrsg. v. H. Koeppen, Marburg 1960, nr 346.

92 *Księga komturstwa gdańskiego* (dalej: KKG), wyd. K. Ciesielska, J. Janosz-Biskupowa, Warszawa-Poznań-Toruń 1985, nr 127.

93 KKG, nr 127 oraz E. Keyser, *Die Baugeschichte der Stadt Danzig*, Köln-Wien 1972, s. 167.

94 P. Simson, *Geschichte der Stadt Danzig*, Bd. 4: *Urkunden bis 1626*, Danzig 1918, nr 111.

95 E. Keyser, *Die Baugeschichte der Stadt Danzig*, Köln-Wien 1972, s. 166. Autor powołuje się na najstarszą księgę gruntową (das Erbbuch) Gdańska, która znajduje się w Archiwum Państwowym w Gdańsku i cytuje fragmenty z 1357 r.: sygnatura StaD., 300, 32, 1, s. 239, 275, 362.

96 CDW, Bd. 4, hrsg. v. V. Röhrich, Braunsberg 1935, nr 418.

97 P. Simson, op. cit., Bd. 4, nr 143. Jest to dokument, w którym znajduje się informacja o przeznaczeniu św. Jerzego, zanim został przekazany w 1464 r. do użytkowania zakonowi karmelitów.

98 Zob. przyp. 94.

99 E. Witt, *St. Georg. Die Wehkirche zu Rastenburg*, Berlin 1933, ss. 6–8 i 26–27. Autor datuje rozpoczęcie budowy św. Jerzego na rok 1359, bez podania źródła tej informacji. Ponadto prezentowany jest w tej pracy pogląd, że św. Jerzy od momentu fundacji był wyłącznie kościołem, który został włączony do systemu fortyfikacji miejskich i pełnił także funkcje obronne. Kwestia leprozorium św. Jerzego nie została w ogóle przez autora rozpatrzona, mimo że istniała już w tym okresie praca J. Rinka, opisująca także szpital dla trędowatych św. Jerzego w Kętrzynie. W świetle zebranych przez Witta informacji można założyć, że przy kaplicy św. Jerzego w okresie występowania trądu w Prusach istniało leprozorium: św. Jerzy znajdował się poza miastem bezpośrednio przy murach miejskich (Witt tłumaczy to brakiem miejsca w mieście i względami obronnymi, tj. włączeniem kościoła św. Jerzego do systemu fortyfikacji miasta, które mają jednak rodowód nowożytny; autor mimo to zakłada, że wzniesienie średniowiecznej kaplicy przy samych murach związane było już z tą ideą) oraz nie posiadał dzwonu, co także jest charakterystyczne dla kościołów przy leprozoriach.

100 Ibidem, s. 6.

101 MT, s. 549. Wzmianka z 1409 r. przy okazji donacji wielkiego mistrza w wysokości 2 solidów na św. Jerzego.

102 E. Witt, op. cit., s. 7. Autor powołuje się na testament Jacuscha Kynasta z 1518 r., który znajduje się w Ordensbriefarchiv pod sygnaturą OBA 1518, 5.

103 E. Witt, op. cit., s. 7.

12. Pieniężno – Mehlsack: św. Jerzy

- a. 1359: fundacja wikarii w św. Jerzym przez plebana z Pieniężna.
- b. ----
- c. 1359: *apud Sanctum Georgium*.
- d. 1359: wikarym w kaplicy św. Jerzego zostaje siostrzeniec fundatora Johann de Kirsburg¹⁰⁴.

13. Elbląg: Nowe Miasto – Elbing: Neustadt: św. Jerzy

- a. 1360: pani Matze von Blumausche zapisuje w legacie wszystkie swoje dobra dla św. Jerzego i kościoła parafialnego Trzech Króli¹⁰⁵.
- b. 1488: przed Nowym Miastem Elblągiem¹⁰⁶.
- c. 1364–1369: *egri sancti Georii*¹⁰⁷; 1464: *den armen schiechen* *czu senthe Jurgen*¹⁰⁸; 1484: *den armen* *czu den newen sinte Jurgen vor der Newen stadt*¹⁰⁹.
- d. 1379: w księdze czynszowej wspomniany jest proboszcz ze św. Jerzego, co wskazuje na to, że istniała już w tym czasie kaplica¹¹⁰.

14. Bartoszyce – Bartenstein: św. Jerzy

- a. 1361: Rada i mieszkańcy Bartoszyce fundują wikarię w św. Jerzym.
- b. 1361: przed bramą lidzbarską (*Heilsberger Tor*); ¹¹¹ 1374: przed miastem¹¹².
- c. 1361: *sente Jorgen*¹¹³; 1374: *sancti Georgi et leprosarii*¹¹⁴.
- d. 1361: fundacja wikarii w św. Jerzym, co wskazuje na istnienie kaplicy¹¹⁵; 1374: przeniesienie wikarii z kaplicy św. Jerzego do kościoła parafialnego w Bartoszycach¹¹⁶.

15. Brodnica – Strasburg: św. Jerzy

- a. 1368: wspomnienie kaplicy św. Jerzego przy okazji nadania przez komtura brodnickiego Konrada von Kalemont parceli dla obywatela Brodnicy Mikołaja Brekera.
- b. 1368: położenie na przedmieściu Brodnicy przy brzegu rzeki Drwęcy na terenie nazywanym w okresie nowożytnym Przedmieściem Mazurskim, w sąsiedztwie zamkowego wygonu dla koni oraz ogrodów mieszczańskich i domów ogrodników¹¹⁷.
- c. 1402: *czu sinte Jorgen*¹¹⁸; 1404: *sante Gorgen kirche* *czu Strasberg*¹¹⁹.
- d. 1368: informacja o istnieniu kaplicy św. Jerzego¹²⁰.

104 CDW, Bd. 2, hrsg. v. C. P. Woelky, J. M. Saage, Mainz 1864, nr 286.

105 M. Toeppen, op. cit., s. 163 oraz W. Długokęcki, op. cit., s. 327. Wzmianka z najstarszej księgi czynszów Nowego Miasta Elbląga, która znajduje się w Archiwum Państwowym w Gdańsku (dalej: APGd), 369, 1, 113, s. 52.

106 Originalurkunden, nr 156c.

107 W. Długokęcki, op. cit., s. 328; APGd, 369, 1, 113, s. 95.

108 Originalurkunden, nr 134a. Legat Andrisa Schadecke z 1464 r.

109 Originalurkunden, nr 154a. Legat Philippa Lange z 1484 r.

110 W. Długokęcki, op. cit., ss. 327–328; APGd, 369, 1, 113, s. 82.

111 J. G. Behnisch, *Versuch einer Geschichte der Stadt Bartenstein*, Königsberg 1836, s. 504, dokument nr 7.

112 Ibidem, s. 506, dokument nr 9.

113 Ibidem, s. 504, dokument nr 7.

114 Ibidem, s. 505, dokument nr 8.

115 Ibidem, s. 505, dokument nr 7.

116 Ibidem, ss. 505–506, dokumenty nr 8 i 9.

117 *Brodnica. Siedem wieków miasta*, pod red. J. Dygdały, Brodnica 1998, s. 84.

118 MT, s. 170.

119 *Das grosse Ämterbuch des Deutschen Ordens* (dalej: *Das grosse Ämterbuch*), hrsg. v. W. Ziesemer, Danzig 1921, s. 379.

120 Zob. przyp. nr 116.

16. Braniewo – Braunsberg: św. Jerzy

- a. 1378: kupno prebendy dla wdowy van Gysen i jej córki.
- b. 1378: poza murami miasta przy tzw. wale (*Damm*).
- c. 1378: *sente Jurgen*¹²¹, *das hospitale tzu sent Jorgen*¹²²; 1432: *di beyde so vmmechtig sin, das sich nymant ir vndirwinden wolde*¹²³.
- d. ----

17. Dobre Miasto – Gutstadt: wezwanie nieznanne

- a. 1379: legat plebana Dobrego Miasta Nicolausa Grottau dla księży i chorych ze szpitala.
- b. 1379: poza murami miasta.
- c. 1379: *ut sacerdos, qui illam elemosinam habuerit, in hospitali extra muros oppidi Gutenstadt et quando habebuntur infirmi ibidem*.
- d. 1379: w związku z donacją dla księży mieszkających w szpitalu musiały przy nim istnieć kaplica¹²⁴.

18. Frombork – Frauenburg: św. Jerzy

- a. 1379: rajcy Fromborka przekazują 10 grzywnien czynszu dla św. Jerzego na ręce *dominus presbyter Michael Ribach*.
- b. ----
- c. 1379: *S. Georgium, ecclesia beati Georgi*.
- d. 1379: wspomniana kaplica św. Jerzego¹²⁵.

19. Gdańsk: Stare Miasto – Danzig: Altstadt: Bożego Ciała

- a. 1380: w opisie adoracji Świętego Sakramentu w kościele Bożego Ciała przez mistyczkę Dorotę z Mątwy (*Montau*)¹²⁶.
- b. XIV w.: położony poza terenami zamieszkanymi na Starym Mieście u podnóża Gradowego Wzgórza (*Hagelsberg*)¹²⁷; XV w.: przy leprozorium mieszkali ogrodnicy, do których prowadziła droga ze Starego Miasta nazywana *Heilige-leichnamsgasse*.
- c. 1380: *ad ecclesiam corporis Christi, que est ante oppidum Gdantzke*¹²⁸; 1395: *Nicolaus mit den engelschen fecit sufficientem divisionem cum uxore sua lepra infecta et in hospitale corporis Christi relegata*¹²⁹; 1447: *den siechen czum heiligen lichnam*¹³⁰.
- d. 1380: wspomniana kaplica Bożego Ciała¹³¹.

20. Chojnice – Konitz: św. Jerzy

- a. 1384: fundacja wikarii w św. Jerzym przez mieszczanina z Chojnic Mertina Ditlif.

121 CDW, Bd. 3, nr 51.

122 CDW, Bd. 4, nr 430.

123 CDW, Bd. 3, nr 51. Określenie dla osób kupujących prebendę w św. Jerzym.

124 CDW, Bd. 3, nr 89.

125 CDW, Bd. 3, nr 73.

126 SRP, Bd. 2, Leipzig 1863, s. 224.

127 E. Keyser, op. cit., s. 264.

128 SRP, Bd. 2, s. 224.

129 P. Simson, op. cit., Bd. 1, s. 80. Autor powołuje się na dokument z 1395 r. z Archiwum Miejskiego w Gdańsku, sygnatura: StaD., 300, 32, 79, s. 87, który opisuje rozdzielanie małżonków i przyjęcie trędowatej kobiety do leprozorium.

130 E. Keyser, op. cit., s. 264. Autor powołuje się na dokument z Archiwum Państwowego w Gdańsku, sygnatura: StaD., 300, 82, 2, s. 89, który dotyczy donacji mieszczanina Globuna z 1447 r. dla leprozorium Bożego Ciała.

131 SRP, Bd. 2, s. 224.

- b. 1384: przed miastem.
- c. 1384: *Sente Jorgen capelle; dy sichin*¹³²; 1386: *armen sichen zcu sente Jorgen*¹³³.
- d. 1384: fundacja wikarii w kaplicy św. Jerzego, którą obejmuje Johann Ditterischwald¹³⁴.

21. Orneta – Wormditt: św. Jerzy

- a. 1384: donacja mieszczanina Heinricha Mülknechta na szpitala Ornety.
- b. 1384: poza murami miasta.
- c. 1384: *leprosorio sancti Georgii extra muros ibidem situatis*¹³⁵.
- d. ----

22. Tczew – Dirschau: św. Jerzy

- a. 1400: donacja wielkiego mistrza w wysokości 4 skojców na tacę dla św. Jerzego, gdy wielki mistrz wysłuchał tego samego dnia mszy świętej.
- b. ----
- c. 1400: *uf die tafel czu sinte Jorgen*¹³⁶.
- d. ----

23. Starogard Gdański – Preussisch Stargard: św. Jerzy

- a. 1401: donacja wielkiego mistrza w wysokości 2 skojców dla chorych w św. Jerzym.
- b. ----
- c. 1401: *den sichen czu sinte Jurgen*¹³⁷.
- d. ----

24. Eynsedel (folwark przy Świętomiejscu): św. Jerzy

- a. 1402: donacja wielkiego mistrza w wysokości 4 skojców dla św. Jerzego.
- b. 1402: położony w pobliżu Świętomiejscu.
- c. 1402: *czu sinte Jorgen*¹³⁸.
- d. ----

25. Grudziądz – Graudenz: św. Jerzy

- a. 1402: donacja wielkiego mistrza w wysokości 2 skojców dla pensjonariuszy w św. Jerzym.
- b. ----
- c. 1402: *armen luten czu sinte Jorgen*¹³⁹.
- d. 1404: w związku z zatrudnieniem wikarego w św. Jerzym musiała istnieć kaplica; wikary podlega kontroli plebana w Grudziądzu, a datki ze skarbonki kościelnej przeznaczone są na ubrania, jedzenie i łaźnię dla trędowatych¹⁴⁰.

¹³² *Handfesten der Komturei Schlochau* (dalej: HKS), hrsg. v. P. Panske, Danzig 1921, nr 143.

¹³³ HKS, nr 148.

¹³⁴ HKS, nr 143.

¹³⁵ CDW, Bd. 3, nr 173.

¹³⁶ MT, s. 79.

¹³⁷ MT, s. 114.

¹³⁸ MT, s. 180.

¹³⁹ MT, s. 163.

¹⁴⁰ X. Froelich, *Geschichte der Graudenzers Kreises*, t. 1, Danzig 1884, s. 108: dokument z 1404 r. dotyczy ustalenia porządku odprawiania nabożeństw w kościele Świętego Ducha i kościele św. Jerzego.

26. Krzyżpork – Kreuzburg: św. Jerzy

- a. 1402: donacja wielkiego mistrza w wysokości 2 skojców dla św. Jerzego.
- b. ----
- c. 1402: zu sinte Jorgen¹⁴¹.
- d. ----

27. Świętomiejsce – Heiligenbeil: św. Jerzy

- a. 1402: donacja wielkiego mistrza w wysokości 4 skojców dla św. Jerzego.
- b. ----
- c. 1402: sinte Jurgen¹⁴².
- d. 1416: w dokumencie komtura z Człuchowa występuje jako świadek wikary ze św. Jerzego w Świętomiejscu Peter Cordonis, stąd można przyjąć istnienie kaplicy¹⁴³.

28. Tapiawa – Tapiau: św. Jerzy

- a. 1402: donacja wielkiego mistrza w wysokości 2 szilingów dla św. Jerzego.
- b. ----
- c. 1402: czu sinte Jorgen¹⁴⁴.
- d. ----

29. Kwidzyn – Marienwerder: św. Jerzy

- a. 1403: donacja wielkiego mistrza w wysokości 4 skojców dla chorych św. Jerzego podczas osobistej wizyty wielkiego mistrza u biskupa pomezańskiego.
- b. ----
- c. 1403: *den sichen* czu *sinte Jorgen*¹⁴⁵.
- d. ----

30. Olsztyn – Allenstein: wezwanie nieznane

- a. 1404: wspomnienie obecności trędowatych przy okazji przekazania przez zarządcę kapituły warmińskiej czynszu dla Rady miejskiej.
- b. 1404: poza miastem, przy spichlerzach.
- c. 1404: *prope leprosos*¹⁴⁶.
- d. ----

31. Grabiny Zameczek-Grebin lub Międzyłęź-Meselanz¹⁴⁷: św. Jerzy

- a. 1406: donacja wielkiego mistrza na świece wielkanocne dla 2 kobiet w św. Jerzym.
- b. ----
- c. 1406: *fur zwei frowen zur ostkerze* czu *sinte Jorgen*¹⁴⁸.
- d. ----

141 MT, s. 181.

142 MT, s. 180.

143 Regesta, nr 1851, s. 213.

144 MT, s. 237.

145 MT, s. 255.

146 CDW, Bd. 3, nr 398.

147 Donacja wielkiego mistrza odnosi się do miejscowości Grabiny Zameczek lub ewentualnie Międzyłęża – wzmianka znajduje się bezpośrednio po zapisach odnoszących się do tych miejscowości.

148 MT, s. 386.

32. Frydłąd – Friedland: św. Jerzy

- a. 1406: donacja wielkiego mistrza w wysokości 2 skojców dla św. Jerzego.
- b. ----
- c. 1406: *czu sinte Jorgen*¹⁴⁹.
- d. ----

33. Gniew – Mewe: św. Jerzy

- a. 1408: donacja wielkiego mistrza w wysokości 2 skojców na tacę dla św. Jerzego.
- b. ----
- c. 1408: *of dy tofel czu sinte Jorgen*¹⁵⁰.
- d. ----

34. Labiawa – Labiau: św. Jerzy

- a. 1408: donacja wielkiego mistrza w wysokości 3 szilingów dla św. Jerzego.
- b. ----
- c. 1408: *czu sinte Jorgen*¹⁵¹.
- d. ----

35. Ostróda – Osterrode: Bożego Ciała

- a. 1408: donacja wielkiego mistrza w wysokości 1 grzywny dla Bożego Ciała.
- b. ----
- c. 1408: *czu Heiligen Leichnam*¹⁵².
- d. ----

36. Pasłęk – Preussisch Holland: św. Jerzy

- a. 1408: donacja wielkiego mistrza w wysokości pół wiardunka na św. Jerzego.
- b. ----
- c. 1408: *sinte Jorgen*¹⁵³.
- d. ----

37. Skarszewy – Schöneck: św. Jerzy

- a. 1408: donacja wielkiego mistrza w wysokości 1 wiardunka dla św. Jerzego.
- b. ----
- c. 1408: *czu sinte Jorgen*¹⁵⁴.
- d. ----

38. Laski – Laske: św. Jerzy

- a. 1409: donacja wielkiego mistrza w wysokości 1 szilinga na tacę dla św. Jerzego.
- b. ----

149 MT, s. 399.

150 MT, s. 499.

151 MT, s. 490.

152 MT, s. 507.

153 MT, s. 491.

154 MT, s. 484.

- c. 1409: *uf die tafel czu sinte Jorgen*¹⁵⁵.
d. ----

39. Lębork – Lauenburg: św. Jerzy

- a. 1409: donacja wielkiego mistrza w wysokości 4 szilingów na tacę dla św. Jerzego.
b. ----
c. *of die tofel zu sinte Jorgen*¹⁵⁶.
d. ----

40. Lidzbark Welski – Lautenburg: wezwanie nieznane

- a. 1409: donacja wielkiego mistrza w wysokości 2 solidów dla trędowatych.
b. ----
c. 1409: *Luterburg: den usseczygen*¹⁵⁷.
d. brak pewnych informacji źródłowych o istnieniu specjalnej kaplicy dla trędowatych w Lidzbar-ku Welskim¹⁵⁸.

41. Sątoczno – Leunenburg: wezwanie nieznane

- a. 1409: donacja wielkiego mistrza w wysokości 1,5 skojca i 3 solidów dla trędowatych.
b. na podwórzu kościelnym.
c. 1409: *Lunenburg: den usseczygen; usseczygen of dem kirchofe*¹⁵⁹.
d. ----

42. Malbork – Marienburg: św. Jerzy¹⁶⁰

- a. 1409: donacja wielkiego mistrza w wysokości 1 wiardunka dla chorych w szpitalu.
b. ----
c. 1409: *den kranken in hospitale*¹⁶¹.
d. ----

¹⁵⁵ MT, s. 538.

¹⁵⁶ MT, s. 534.

¹⁵⁷ MT, s. 530. Donacja odnosi się najprawdopodobniej do wspólnoty trędowatych nieposiadającej własnej kaplicy (stąd brak nazwy patrona) lub dotyczy trędowatych przebywających w mieście w celu uzyskania jałmużny.

¹⁵⁸ Ostatnio R. Czaja wysunął jednak tezę, że funkcję kaplicy przyszpitalnej dla wspólnoty trędowatych w Lidzbar-ku Welskim mógł wcześniej pełnić kościół Najświętszej Maryi Panny, położony na wzgórzu przed miastem. Pierwotnie kościół ten mógł nosić zapewne typowe dla kaplic przy leprozoriach w Prusach wezwanie św. Jerzego, jednak w XV w., po ustąpieniu trądu, w mieście mogła zostać podjęta próba fundacji na jego miejscu klasztoru franciszkańskiego, z czym wiązała się m.in. zmiana patronium dawnego kościoła szpitalnego. O zamiarze osadzenia w Lidzbar-ku franciszkanów świad-czy zachowana XV-wieczna pieczęć gwardiana klasztoru franciszkanów w Lidzbar-ku, na której znajduje się następujący napis w otoku „SIGILLUM GARDIANI LUTENBURGENSI * ORDINIS MIN”. Plan założenia klasztoru nie został jednak ostatecznie zrealizowany, gdyż brak o nim informacji w źródłach pisanych. Więcej na ten temat w: *Archeologia i historia o początkach Lidzbar-ku Welskiego*, pod red. K. Grązewskiego, Brodnica–Lidzbark 2001, ss. 20–23.

¹⁵⁹ MT, s. 549. Obie donacje dotyczą chorych na trąd w Sątocznie, którzy albo tworzyli wspólnotę, która nie posiada-ła jeszcze własnej kaplicy (stąd brak nazwy patrona) lub odnoszą się do chorych przebywających w mieście w celu uzyska-nia jałmużny.

¹⁶⁰ Ch. Probst, op. cit., s. 83. Dla leprozorium św. Jerzego w Malborku, które powstało na początku XV w. brakuje szczegółowych informacji. Autor odnośnie poświadczenia wezwania szpitala powołuje się na Ordensfoliant 276 Bl. 24 v.

¹⁶¹ MT, s. 573.

43. Nidzica – Neidenburg: św. Jerzy

- a. 1409: donacja wielkiego mistrza w wysokości 1 solida dla św. Jerzego.
- b. ----
- c. 1409: *czu sinte Jorgen*¹⁶².
- d. ----

44. Nowy Staw – Neuteich: św. Jerzy

- a. 1409: donacja wielkiego mistrza w wysokości 2 solidów na tacę dla św. Jerzego.
- b. ----
- c. 1409: *uf die tafel czu sinte Jorgen*¹⁶³.
- d. ----

45. Golub – Golub: św. Jerzy

- a. 1414: informacja o kaplicy św. Jerzego w dokumencie komtura Golubia Georga Eylingera o stratach spowodowanych podczas wojny z Polską¹⁶⁴; w 1408 donacja 2 skojców od wielkiego mistrza dla *siechen* w Golubiu – może tu chodzić o trędowatych ze św. Jerzego¹⁶⁵.
- b. ----
- c. 1414: *St. Georg*.
- d. 1414: wspomnienie kaplicy św. Jerzego¹⁶⁶.

Poza wymienionymi wyżej leprozoriami, dla których zachowały się poświadczenia źródłowe z epoki średniowiecza, istnieje kilka wzmianek z okresu nowożytnego dla szpitali lub kościołów św. Jerzego w czterech innych miejscowościach. Najprawdopodobniej chodzi tu o szpitale założone już w okresie średniowiecza, które pełniły wówczas funkcje leprozoriów:

1. **Lubawa – Löbau:** lubawski szpital św. Jerzego położony pod murami miejskimi pojawia się w źródłach po raz pierwszy w 1584 r., przy okazji przekazania mu przez biskupa chełmińskiego beneficjum należącego do ołtarza św. Barbary w polskim kościele¹⁶⁷.

2. **Niedźwiedz – Bahrendorf:** kościół św. Jerzego zostaje po raz pierwszy poświadczony źródłowo we wsi Niedźwiedz (położonej 6 km na południowy wschód od Wąbrzeźna) w 1667 r.¹⁶⁸ Kościół ten ufundowano najprawdopodobniej na przełomie XIII i XIV w. i nadano mu uposażenie w wysokości 6 łanów¹⁶⁹. W związku z bezpośrednim usytuowaniem pod Wąbrzeźnem, wspomniany kościół znajdował się zapewne przy leprozorium św. Jerzego, wzniesionym w celu opieki nad trędowatymi z obszaru tego miasta i jego okolic, zwłaszcza że w samym Wąbrzeźnie nie istniało żadne leprozorium.

162 MT, s. 530.

163 MT, s. 555.

164 Regesta, nr 1850, s. 213.

165 MT, s. 508.

166 Regesta, nr 1850, s. 213.

167 UBC, Bd. 2: *Unter Herrschaft Polens (1466–1774)*, Danzig 1887, nr 1095. Nie ma w dokumencie żadnych informacji na temat pensjonariuszy szpitalnych. Można jednak przypuszczać, biorąc pod uwagę położenie szpitala („hospitalis sancti Georgii extra muros oppidi nostri Lubaviensis”) i ewentualną zmianę przeznaczenia szpitala w okresie nowożytnym, że w średniowieczu mieszkali w nim trędowaci.

168 *Visitationes episcopatus Culmensis Andrea Olszowski episcopo A. 1667–1672 Factae* (dalej: *Visitationes*), wyd. B. Czapla, Fontes TNT, t. 6–10, Toruń 1902–1906, s. 664.

169 *Bau- und Kunstdenkmäler des Kulmerlandes und der Löbau*, hrsg. v. J. Heise (Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen 2), Danzig 1887–1895, ss. 17–20.

3. **Kurzętnik – Kauernit:** wzmianka o kościele św. Jerzego pochodzi z okresu 1667–1672¹⁷⁰.

4. **Nowe Miasto Lubawskie – Neumarkt:** wzmianka o szpitalu i kościele św. Jerzego pochodzi z okresu 1667–1672¹⁷¹.

Ponadto J. Rink wskazał w swojej pracy na istnienie szpitali św. Jerzego w Alemborku (Allenburg), Kościerzynie (Berent), Lidzbarku Warmińskim (Heilsberg), Pucku (Putzig), Reszlu (Rössel), Sępopolu (Schippenbeil), Zollemit (brak polskiego odpowiednika – możliwe, że nazwa została niewłaściwie odczytana i chodzi tu o Tolkemit, czyli Tolkmicko) oraz Leste¹⁷². Przy ostatniej miejscowości doszło najprawdopodobniej do przekręcenia nazwy, mianowicie chodzić tutaj może o Lasse, czyli Laski, wymienione na powyższej liście. W przypadku tych miejscowości nie udało się znaleźć żadnych wzmianek źródłowych, z kolei J. Rink opatrzył swą pracę tylko nielicznymi przypisami i nie jest możliwe potwierdzenie istnienia tych leprozoriów.

Także kwestia istnienia kościołów parafialnych pod wezwaniem św. Jerzego w Prusach wymaga wyjaśnienia. Udo Arnold w swoim artykule poświęconym św. Jerzemu i św. Elżbiecie jako patronom zakonu w Prusach, wymienia dziesięć kościołów parafialnych św. Jerzego, które miały zostać założone przez zakon na terenie Prus, mianowicie: w Altmünsterberg (6 km na zachód od Malborka), Bartoszycach (Bartenstein), Kętrzynie (Rastenburg), Niedźwiedziu (Bahrendorf), Radoszy (Freudenburg), Schönforst (6 km na wschód od Pruskiej Iławy), Sępopolu (Schippenbeil), Szalwii (Schalmey), Tychnowach (Tiefenau) oraz Welawie (Wehlau)¹⁷³. Kościoły św. Jerzego w Kętrzynie, Bartoszycach i Niedźwiedziu były zapewne, jak zostało wyżej pokazane w tabeli, kaplicami przy leprozoriach – funkcja tych przyszpitalnych kaplic jako kościołów parafialnych odnosi się wyłącznie do okresu nowożytnego i mimowolnie została przeniesiona na średniowieczne dzieje wspomnianych placówek.

Co do pozostałych miejscowości tylko kościół w Schönforst można uznać za farę, o czym świadczy dokument z 1323 r. W przywileju dla tej miejscowości komtur Dzierzgonia Luther von Braunschweig nadał tamtejszemu kościołowi 4 łany ziemi. Kościół ten został określony jednoznacznie jako parafialny oraz nosił podwójne wezwanie – Najświętszej Maryi Panny i Świętego Jerzego Męczennika, co w przypadku innych leprozoriów św. Jerzego w Prusach więcej nie występuje. W takim przypadku istnienie leprozorium przy tym kościele parafialnym, biorąc pod uwagę terminologię źródłową stosowaną w Prusach do określania szpitali dla trędowatych, wydaje się wykluczone¹⁷⁴. Natomiast jednoznaczne stwierdzenie, czy w przypadku kościołów św. Jerzego w Szalwii, Welawie, Radoszy, Sępopolu, Tychnowach oraz Altmünsterberg mamy do czynienia z farą, czy też z leprozorium św. Jerzego, wydaje się raczej niemożliwe. Brakuje bowiem pewnych informacji źródłowych dla średniowiecznego okresu działalności tych kościołów, a dotychczasowe ustalenia opierają się wyłącznie na hipotezach¹⁷⁵.

170 *Visitationes*, s. 518.

171 *Visitationes*, s. 453.

172 J. Rink, op. cit., ss. 86–89.

173 U. Arnold, *Elisabeth und Georg als Pfarrpatrone im Deutschordensland Preußen. Zum Selbstverständnis des Deutschen Ordens*, w: *Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens*, Bd. 18: *Elisabeth, der Deutsche Orden und Ihre Kirche*, hrsg. v. U. Arnold, H. Liebing, Marburg 1983, ss. 178–181; dla miejscowości Schönforst i Altmünsterberg brakuje odpowiedników polskich w: *Słownik nazw geograficznych Polski zachodniej i północnej*, oprac. S. Rospond, Wrocław 1951.

174 PU, Bd. 2, nr 416: „Wir geben auch zu der pfarrin in dem dorfe die do gestiftt ist zu lobe gott und seyner lieben Mutter Marien und zu erin dem loblichen ritter und mertirer sente Georgio, der in zu eynem heubtherren wesen schol, vier huben ewiglich vrie, yn diesem selben gutte gelegen”.

175 G. Mortensen, *Der Gang der Kirchengründungen (Pfarrkirchen) in Altpreussen*, w: *Historisch-Geographischer Atlas des Preußenlandes*, hrsg. v. H. Mortensen, G. Mortensen, R. Wenskus, Lief. 3, Wiesbaden 1973; *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Marienburg*, bearb. v. B. Schmid (*Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreußen* 4,1), Danzig 1919, s. 8.

Ponadto należy wspomnieć szczegółowiej o szpitalach Gdańska. W literaturze spotkać można informacje o istnieniu jeszcze czterech innych leprozoriów w Gdańsku na Młodym Mieście. Oprócz szpitali dla trędowatych pod wezwaniami św. Jerzego oraz Bożego Ciała na Starym Mieście, E. Keyser i M. Biskup uznali także za leprozoria szpitale św. Rocha, św. Jakuba i Wszystkich Aniołów¹⁷⁶. Ponadto P. Simson obstawał przy tezie o istnieniu leprozorium św. Jerzego na Nowym Mieście¹⁷⁷. W żadnym z wymienionych przypadków nie może być jednak mowy o leprozorium. Dla szpitali św. Rocha i Wszystkich Aniołów nie ma żadnych przekonujących poświadczeń źródłowych o obecności trędowatych. Z kolei szpital św. Jakuba założony został jako przytułek dla żeglarzy z Gdańska¹⁷⁸. Natomiast leprozorium św. Jerzego na Młodym Mieście nigdy nie istniało. Donacja w wysokości 21 mórg ziemi dla św. Jerzego w przywileju dla Młodego Miasta¹⁷⁹ odnosiła się do leprozorium istniejącego przy Starym Mieście, które powstało jeszcze przed lokacją zarówno Młodego, jak i Starego Miasta i podlegało formalnie Radzie miejskiej Głównego Miasta¹⁸⁰.

Podsumowując uzyskane wyniki studiów, można stwierdzić, że w Prusach istniało czterdzieści dziewięć leprozoriów, w tym cztery szpitale poświadczone źródłowo dopiero w okresie nowożytnym, które w średniowieczu mogły sprawować opiekę nad trędowatymi. Najpopularniejszym patronem pruskich leprozoriów był św. Jerzy, który wzmiankowany jest przy trzydziestu dziewięciu placówkach, natomiast drugie wezwanie Bożego Ciała pojawia się tylko trzy razy. Dla siedmiu wspólnot trędowatych patronium pozostaje nieznanne.

W porządku chronologicznym pojawienie się pierwszych wzmianek źródłowych dla poszczególnych leprozoriów przedstawia się następująco:

1285 – 1300:	3
1300 – 1325:	2
1325 – 1350:	4
1350 – 1375:	6
1375 – 1399:	6
1400 – 1414:	24
XVI – XVII w.:	4

Z powyższego zestawienia wynika, że proces powstawania leprozoriów rozpoczął się już w drugiej połowie XIII w. Poza leprozoriami w Radzynie Chełmińskim, Dzierzgoniu i Elblągu do najstarszych szpitali dla trędowatych w państwie zakonnym w Prusach można zaliczyć także placówki w Toruniu i Chełmnie. Choć pierwsza wzmianka źródłowa o nich pochodzi dopiero z 1311 r., można przyjąć tezę R. Heuera, że ich początki sięgają także drugiej połowy XIII w.¹⁸¹ Jest bowiem mało prawdopodobne, ażeby w najstarszych i największych miastach w Prusach Zakonnych leprozoria powstały znacznie później niż w Radzynie Chełmińskim czy Dzierzgoniu. Ponadto z przedstawionej wyżej statystyki wyraźnie widać, że największej pierwszej wzmianek źródłowych dla leprozoriów pruskich przypada na pierwsze dziesięciolecie po 1400 r. Z pewnością jednak większość tych placówek została założona wcześniej. W źródłach leprozoria pojawiają się bowiem jako placówki istniejące już od pewnego czasu, a data samej ich fundacji nie jest w ogóle znana. Ponadto informacje o istnieniu aż dziewiętnastu leprozoriów pochodzą z *Das Marienburger Tresslerbuch*, której zapiski rachunkowe obejmują dziesięć

176 E. Keyser, op. cit., s. 286; *Historia Gdańska*, t. I: do roku 1454, pod red. E. Cieślaka, Gdańsk 1978, ss. 379–380.

177 P. Simson, op. cit., Bd. 1, Danzig 1913, s. 94.

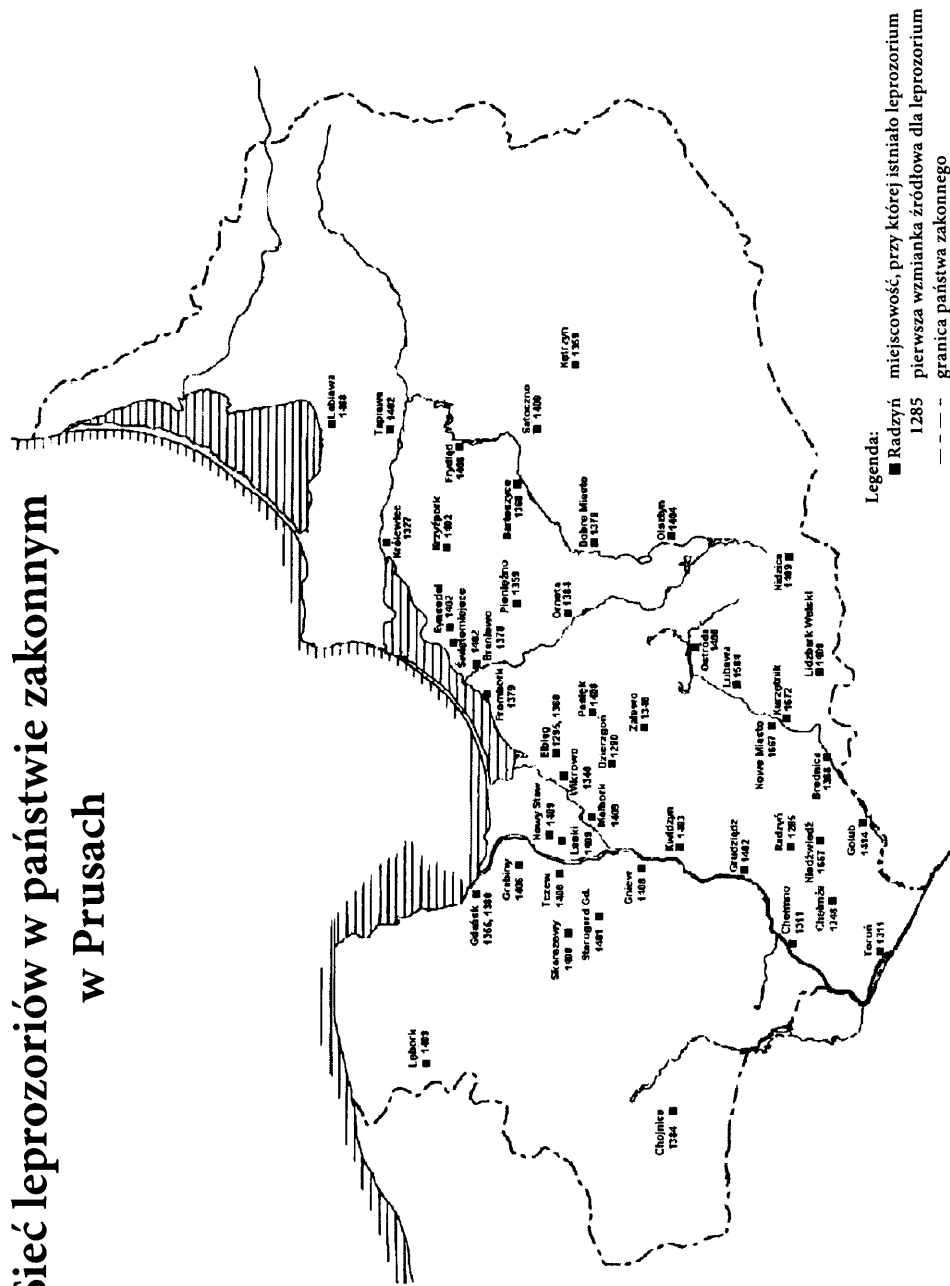
178 A. Szarszewski, *Szpital i kościół św. Jakuba w Gdańsku*, Toruń 1999.

179 P. Simson, op. cit., Bd. 4, nr dokumentu 101.

180 E. Keyser, op. cit., ss. 166–168.

181 R. Heuer, *Thorn – St. Georgen*, ss. 14–15.

Sieć leprozoriów w państwie zakonnym w Prusach

ciolecie 1399–1409. Stąd też przy braku innych źródeł najczęściej pierwszych wzmianek przypada właśnie na ten okres. W związku z opisaną specyfiką materiału źródłowego, uzasadnione jest przesunięcie początku tych placówek przynajmniej o kilka lat, czyli na końcówkę XIV stulecia. Tym samym podstawowa sieć leprozoriów w Prusach Krzyżackich wykształciła się w XIV w., a w szczególności w jego drugiej połowie.

Przy porównaniu chronologicznym rozwoju sieci leprozoriów pruskich z placówkami z Berlina i Brandenburgii oraz Meklemburii – Pomorza można stwierdzić, że zjawisko to przebiegało na tym obszarze właściwie w tym samym czasie. W wymienionych regionach także w ciągu XIV w. powstała większość szpitali dla trędowatych – łącznie czterdzieści jeden, przy czym początki dziewięciu placówek sięgają XIII w.: w tym najstarsze w 1260 r. w Rostoku i w 1272 r. w Berlinie¹⁸².

Kształtowanie się sieci leprozoriów w Prusach było związane w dużym stopniu z urbanizacją kraju. Z czterdziestu dziewięciu leprozoriów poświadczonych źródłowo aż czterdzieści jeden znajdowało się przy miastach, co wskazuje na wyraźny związek instytucji leprozorium z powstaniem gmin miejskich. Przy porównaniu dat lokacji miast z pierwszymi wzmiankami o leprozoriach, okazuje się, że oba procesy przebiegały w tym samym przedziale czasowym. Akcja lokacyjna miast w państwie zakonnym przeżywała bowiem największe nasilenie od końca XIII w. do lat sześćdziesiątych XIV w. Wówczas prawa miejskie uzyskało sześćdziesiąt pięć z dziewięćdziesięciu sześciu miast lokowanych do 1525 r. w państwie zakonnym w Prusach. Pozostałe ośrodki miejskie zostały założone w zasadzie już do 1410 r. Po klęsce grunwaldzkiej i nasilającym się już od początku XV w. kryzysie gospodarczym państwa zakonnego podjęto próbę lokacji jedynie trzech miast, z czego powiodła się akcja lokacyjna tylko Sztumu w 1416 r.¹⁸³

Ponadto trzy szpitale dla trędowatych zostały założone przy osadach wiejskich, mianowicie w Wikrowie, Eynsedel i Niedzwiedziu. Ośrodki te położone są jednak w pobliżu miast (odpowiednio: Elbląg, Świątomejsce i Wąbrzeźno), co może także wskazywać na istnienie ścisłego związku między tymi leprozoriami a sąsiednimi gminami miejskimi. Z przedstawionej listy szpitali dla trędowatych wynika również, że leprozoria zakładano także przy ośrodkach administracji zakonnej. Placówki w Tapiawie i Labiawie powstały przy tamtejszych prokuratorciach, a w Laskach i Grabinach Zameczku przy wójtostwach. Natomiast szpital dla trędowatych w Sątocznie został założony przy zakonnym urzędzie leśnym¹⁸⁴.

Większość najwcześniej wzmiankowanych leprozoriów znajdowała się na terenie najpełniej i najszybciej zurbanizowanej w całym państwie zakonnym ziemi chełmińskiej: w Radzynie Chełmińskim 1285 r., Chełmnie i Toruniu 1311 r., Chełmży 1348 r., Brodnicy 1368 r., na początku XV w. w Golubiu, Grudziądzu oraz w XVII w. w Niedzwiedziu. Także dla Prus Górnych zachowane są jedne z pierwszych informacji źródłowych o leprozoriach pruskich: w Dzierzgoniu 1290 r., Elblągu 1295 i 1360 r., Wikrowie ok. 1348 r., Zalewie 1348 r., następnie na początku XV w. w Kwidzynie, Laskach, Malborku, Nidzicy, Nowym Stawie, Ostródzie i Pastęku. W Warmii prawie wszystkie istniejące na tym obszarze leprozoria pojawiają się w dokumentach już w XIV w.: w Pieniężnie 1359 r.,

182 <www.lepramuseum.de/klapper.htm>; J. Belker, *Dokumentation: Mittelalterlichen Leprosenhäuser im heutigen Mecklenburg-Vorpommern*, Die Klapper, Jg. 4, 1996; tenże, *Dokumentation: Leprosorien in Brandenburg und Berlin*, Die Klapper, Jg. 6, 1998.

183 M. Biskup, *Sieć miast pruskich do poł. XVII w.*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, R. XXIII, 1980, nr 3, ss. 401–409; R. Czaja, *Miasta i ich posiadłości ziemskie w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach*, w: *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Podziały administracyjne i kościelne w XIII–XVI wieku*, pod red. Z. H. Nowaka i przy współpracy R. Czai, Toruń 2000, ss. 46–55.

184 Na temat jednostek administracyjnych państwa zakonnego w Prusach zob. J. Tandecki, *Podziały administracyjne państwa zakonnego Prusach*, w: *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach*, ss. 17–27.

Braniewie 1378 r., Dobrym Mieście i Fromborku 1379 r., Ormecie 1384 r. oraz na początku XV w. w Olsztynie. W Prusach Dolnych jako pierwsze były wzmiankowane szpitale dla trędowatych w Królewcu 1327 r. i Bartoszycach 1361 r., następnie na początku XV w. w Eynsedel, Frydlandzie, Labiawie, Krzyżporku, Sątocznie, Świętomiejscu i Tapiawie. Na skraju obszaru Wielkiej Puszczy pojawiła się w 1359 r. jedynie placówka w Kętrzynie. Natomiast w niewielkiej ziemi lubawskiej wzmiankowane były aż cztery leprozoria: w Lidzbarku Welskim XV w., w Lubawie XVI w. i w Nowym Mieście Lubawskim oraz Kurzętniku XVII w. Z kolei na Pomorzu Gdańskim sieć leprozoriów przedstawiała się następująco: w części nadwiślańskiej w Gdańsku 1355 i 1380 r. i następne na początku XV w. w Gniewie, Grabinach Zameczku, Skarszewach, Starogardzie Gdańskim oraz Tczewie; w części zachodniej na początku XV w. w Lęborku; w rejonie Borów Tucholskich w 1384 r. w Chojnicach.

Jeśli chodzi o miejsca zakładania leprozoriów w Prusach można zaobserwować, że zawsze były one usytuowane poza murami miejskimi przy obwarowaniach, najczęściej w pewnym oddaleniu od bramy miejskiej, przy głównym trakcie prowadzącym do miasta. Często otaczały je pola lub ogrody, dzięki czemu siedziby trędowatych znajdowały się w pewnym odseparowaniu od innych siedlisk ludzkich. Na szczególną uwagę zasługuje nazwa ogrodów „Rosengarten”, która występuje dwukrotnie przy leprozoriach w Elblągu i Radzynie Chełmińskim. Wydaje się, że ogrody różane mogły stanowić charakterystyczny punkt przy lokalizacji leprozoriów. Ponadto do otoczenia szpitali dla trędowatych należały czasami budynki gospodarcze, warsztaty i spichlerze. Stąd też można stwierdzić, że leprozoria stanowiły trwałe element przedmieść miast pruskich i były usytuowane zawsze na marginesie wspólnot miejskich.

Przedstawiona lista leprozoriów w Prusach może zostać w przyszłości uzupełniona o inne ośrodki miejskie. Wydaje się bardzo prawdopodobne, że sieć leprozoriów na tym obszarze była w średniowieczu gęstsza i przy większości miast, a także przy niektórych ośrodkach administracji zakonnej, mogły znajdować się takie placówki. Do uzupełnienia listy mogłyby się przyczynić przede wszystkim badania monograficzne dla poszczególnych miejscowości w Prusach Krzyżackich, zwłaszcza tych mniejszych, podczas których możliwe jest znalezienie wzmianek źródłowych dla nieznanymi jeszcze placówek.

Na koniec zostanie jeszcze rozpatrzona kwestia terminologii źródłowej, występującej w średniowiecznych dokumentach na określenie leprozoriów. Przeprowadzenie takiej analizy postulował Marek Słoń w pracy poświęconej dziejom wrocławskich szpitali. Celem tych badań miałyby być ustalenie, jak określano w średniowieczu leprozoria i czy uważano je za instytucje tego samego typu co szpitale ogólne¹⁸⁵. Nazwa „leprozorium”, podobnie jak określenie „szpital dla trędowatych”, nie są terminami występującymi w źródłach i zostały przyjęte w historiografii tylko umownie na oznaczenie zjawiska instytucjonalnej opieki nad trędowatymi.

Co do statusu leprozorium jako szpitala można spotkać w literaturze przedmiotu dwie opinie. Większość badaczy szpitalnictwa średniowiecznego, jak S. Reicke, M. Mollat czy J. Imbert, skłonna była stwierdzić, że leprozoria mimo swojej specyfiki uznawane były w średniowieczu za szpitale¹⁸⁶. Z kolei francuska badaczka F. Bériac wysunęła tezę, że placówki szpitalne, sprawujące opiekę nad trędowatymi, stanowiły inny typ instytucji niż ogólne szpitale i tak też były postrzegane przez średniowieczne społeczeństwo¹⁸⁷. Wyjaśnienie tej kwestii może ułatwić przesłedzenie terminów źró-

185 M. Słoń, *Szpital średniowiecznego Wrocławia*, Warszawa 2000, ss. 206–222.

186 S. Reicke, *Das deutsche Spital und sein Recht im Mittelalter*, Bd. 1, Stuttgart 1932, s. 310; M. Mollat, *La vie quotidienne dans les hôpitaux médiévaux*, w: *Histoire des hôpitaux en France*, ed. J. Imbert, Toulouse 1982, s. 149; J. Imbert, *Les hôpitaux dans le droit canonique. Du Décret de Gratian à la secularisation de l'administration de l'Hôtel-Dieu de Paris en 1505*, Paris 1947, s. 149.

187 F. Bériac, *Histoire des lépreux au moyen âge: une société d'exclus*, Paris 1988, s. 160 i 169.

dłowych zestawionych powyżej w tabeli leprozoriów. Z przeprowadzonej analizy wynika, że dla średniowiecznych dokumentów z obszaru państwa Zakonu Krzyżackiego w Prusach nie wykształciły się jednolite i powszechnie stosowane określenia zarówno na leprozoria, jak i na trędowatych, o czym była mowa już wcześniej. Mimo dużej różnorodności używanej terminologii można dostrzec jednak pewne prawidłowości. Leprozoria określano najczęściej od nazwy ich patrona, czyli „czu Sinte Jorgen”, „apud sanctum Georgium”, „czum Heiligen Leichnam” lub „domus”, „curia”, a czasami „siechus”, „leprosorio” i „residencia”. Jako „hospitale” zostały nazwane leprozoria we wszystkich zachowanych dokumentach tylko kilka razy, bez związku z ewentualną zmianą statusu placówki, tj. podniesienia jej do rangi szpitala, czy specjalnego erygowania przez biskupa. Przykładowo chełmińskie leprozorium św. Jerzego określono tylko jeden raz jako „hospitale” w dokumencie z 1384 r., dotyczącym donacji na rzecz tej placówki¹⁸⁸, po czym w dokumentach z lat 1390 i 1391 było ponownie nazywane „domus sancti Georgi”¹⁸⁹. Podobna sytuacja miała miejsce w przypadku leprozoriów św. Jerzego w Toruniu i Gdańsku, dla których zachowało się więcej dokumentów i możliwe było dokonanie szczegółowej analizy. Z kolei szpitale ogólne w Prusach Krzyżackich określano przede wszystkim „hospitale” lub „spital” oraz od nazwy patrona placówki, np. „das heilige geiste”. Wymienienie dla tych terminów stosowano jeszcze czasami określenia „domus”, „das hove” lub „das siechhus”. Taka sytuacja występowała np. przy gdańskich szpitalach św. Elżbiety i Świętego Ducha¹⁹⁰.

Nasuwa się więc konkluzja, że termin „hospitale” był zarezerwowany raczej dla placówek sprawujących ogólną opiekę nad biednymi, natomiast leprozoria traktowano jako instytucje innego typu, aczkolwiek blisko spokrewnione ze szpitalem, stąd też w kilku przypadkach użyto dla nich nazwy „hospitale”. Sporadyczne i niekonsekwentne określanie pruskich leprozoriów jako szpitale zdaje się więc potwierdzać tezę F. Bériac, że leprozoria i szpitale ogólne, mimo powstania ze wspólnej idei chrześcijańskiego miłosierdzia, postrzegane były w średniowieczu jako dwie odrębne instytucje zajmujące się działalnością charytatywną.

Ponadto oprócz szpitali ogólnych i leprozoriów, jako trzeci typ instytucji charytatywnej wyróżniano w Prusach małe przytułki dla podróżnych i pielgrzymów, nazywane w źródłach „Elen-den-hofe”¹⁹¹. Przykładem na istnienie jeszcze jednej kategorii opieki szpitalnej, przeznaczonej w tym przypadku przede wszystkim dla pielgrzymów i udzielania potrzebującym doraźnej pomocy, jest wspomniany już wcześniej dokument z 1394 r., dotyczący szpitala św. Elżbiety w Gdańsku. Placówka, pełniąca pierwotnie funkcję przytułku dla pielgrzymów i podróżnych, określona w tekście jako „der ellende hof”, została przyjęta na mocy tego dokumentu pod władzę zakonu i w rezultacie przekształcona w szpital ogólny¹⁹². Ostateczne potwierdzenie tezy o istnieniu na obszarze państwa zakonnego w Prusach trzech oddzielnych kategorii zinstytucjonalizowanej działalności charytatywnej, które wyrosły na fundamencie idei szpitalnictwa i były definiowane według sprawowanej w nich opieki, wymagałoby w przyszłości dokładnej analizy źródłowej wszystkich dokumentów zachowanych dla pozostałych szpitali.

188 KG, nr 207.

189 KG, nr 230 i 233.

190 P. Simson, op. cit., Bd. 4, nr 74, 89, 96, 103, 109, 111.

191 B. Quassowski, *Obrigkeithliche Wohlfartspflege in den Hansestädten des Deutschordenslandes (Braunsberg, Elbing, Königsberg, Kulm, Thorn) bis 1525*, Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins, 1921, Bd. 61, s. 116; R. Czaja, *Rozwój szpitali miejskich w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach*, w: *Szpitalnictwo w dawnej Polsce*. Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej, t. 66, Warszawa 1998, s. 142.

192 P. Simson, op. cit., Bd. 4, nr 109: „mit rate unsrer mitegebietger so enpfæen wir den selben ellenden hof in unser beschirmunge und bestetigen yn mit kraft dises brieves czu einem ewigen hospital”.

Räumliches Netz von Leprosorien im Herzogtum Preußen**Zusammenfassung**

In der bisherigen Geschichtsschreibung zum Thema institutioneller Krankenfürsorge von Leprakranken im Herzogtum Preußen sind viele grundsätzliche Fragen leider immer noch nicht bearbeitet worden. Eine genaue, urkundlich bestätigte Anzahl von Leprosorien, die im Mittelalter auf diesem Gebiet tätig waren, bleibt bis heute noch unbekannt. Eine Ausnahme, die aber die wissenschaftlichen Kriterien nicht erfüllt, bildet ein Verzeichnis von Krankenhäusern, das am Anfang des 20. Jhs. von Joseph Rink erstellt wurde. Jedoch wurde später kein vergleichbarer Versuch unternommen, um generell feststellen zu können, in welchen Ortschaften des Herzogtums Preußen sich die Leprosorien befinden durften.

Die Hauptaufgabe obiger Ausarbeitung besteht darin, eine genaue Anzahl von den Leprosorien festzustellen, zu denen auch die Quellenangaben erhalten geblieben sind. Mit dieser Zielsetzung wurde eine detaillierte Recherche durchgeführt, die die gründliche Prüfung von Ergebnissen früherer Untersuchungen ermöglichte. Die Studie stellt eine chronologische und räumliche Analyse vom Leprosoriennetz dar, das sich auf dem Gebiet des Herzogtums Preußen herausbildete (49 Krankenhäuser, darin 4, die urkundlich zwar erst in der Neuzeit nachgewiesen wurden, die aber bereits im Mittelalter als Leprosorien benutzt werden könnten). Der Aufsatz befasst sich auch mit der Frage der Quellenterminologie.

Das hier präsentierte Verzeichnis soll möglicherweise künftig um andere Stadtzentren ergänzt werden. Einen Beitrag zur Ergänzung der Liste sollen monographische Untersuchungen zu einzelnen, besonders kleineren Orten des Herzogtums Preußen leisten.

Übersetzung Magdalena I. Sacha